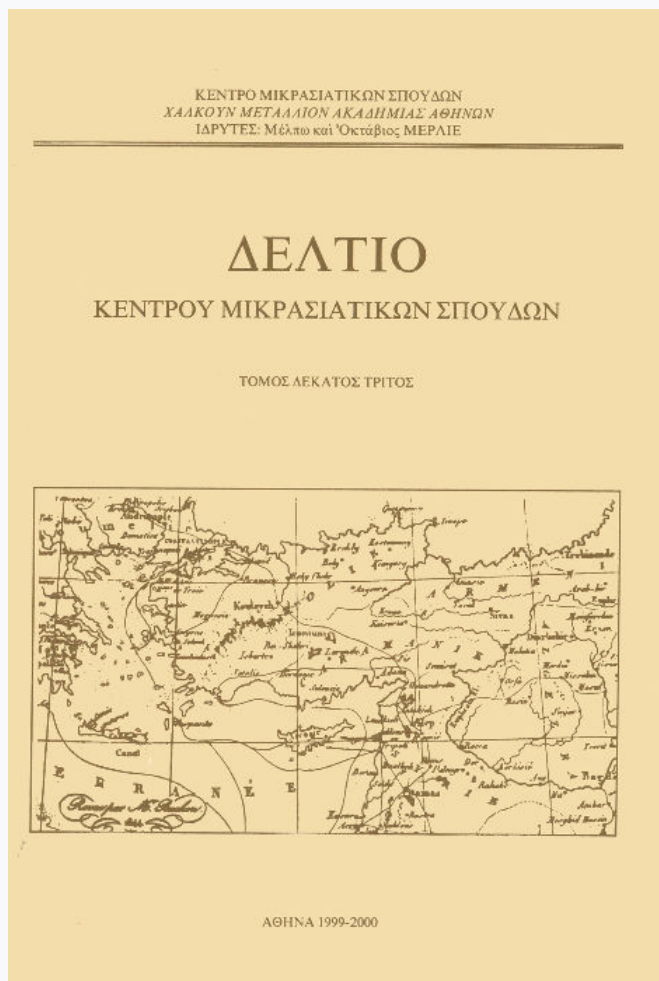


Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 13 (1999)



Catherine Jolivet-Levy, La Cappadoce. Memoire de Byzance du CNRS

Αντώνης Τσάκαλος

doi: [10.12681/deltiokms.156](https://doi.org/10.12681/deltiokms.156)

Copyright © 2015, Αντώνης Τσάκαλος



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσάκαλος Α. (1999). Catherine Jolivet-Levy, La Cappadoce. Memoire de Byzance du CNRS. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 13, 381–389. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.156>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Catherine Jolivet-Lévy, *La Cappadoce. Mémoire de Byzance*, Éditions du CNRS, Παρίσι 1997, 126 σσ., 30 έγχρωμες και 50 ασπρόμαυρες φωτογραφίες, 10 σχεδιαγράμματα και χάρτες.

Τò τελευταίο βιβλίο της Catherine Jolivet-Lévy προτείνει μια σύνθεση τών γνώσεων γύρω από τὰ χριστιανικά μνημεία της Καππαδοκίας, δηλώνοντας τò συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον για τò ύλικò αυτό και τη σπουδαιότητά του για τις βυζαντινές μελέτες. Παρουσιασμένο για πρώτη φορά στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα¹, τò έξαιρετικά πλούσιο αρχαιολογικό ύλικò της Καππαδοκίας μās παρέχει πληροφορίες κυρίως σχετικά με τις θρησκευτικές εγκαταστάσεις (ναοί, μονές, σκήτες)², τούς τύπους και τήν εξέλιξη του μοναστικού τρόπου ζωής³, καθώς επίσης και σχετικά με τò άμυντικό σύστημα⁴, τις γέφυ-

1. Α. Μ. Λεβίδης, *Αί εν μονολίθοις μοναί της Καππαδοκίας και Λυκαονίας*, Κωνσταντινούπολη 1899· H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Λειψία 1908.

2. Οί θρησκευτικές εγκαταστάσεις είναι, μέχρι σήμερα, οί καλύτερα μελετημένες· βλ. G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce. Une nouvelle province de l'art byzantin*, Παρίσι 1925-1942· N. και M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce. Région du Hasan Dağı*, Παρίσι 1963· M. Restle, *Byzantine Wall-Painting in Asia Minor*, Γκρίνουιτς 1967· N. Thierry, *Haut Moyen Âge en Cappadoce. Les églises de la région de Çavuşin*, I, Παρίσι 1983, II, Παρίσι 1994· A. Wharton Epstein, *Tokali kilise: Tenth-century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*, Ουάσιγκτον 1986· C. Jolivet-Lévy, *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Παρίσι 1991. Στα παραπάνω βιβλία μπορεί νά προστεθεί ένας έκτενης κατάλογος άρθρων που άφορούν κυρίως νέες άνακαλύψεις.

3. L. Rodley, *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*, Καίμπριτζ 1985.

4. F. Hild - M. Restle, *Tabula Imperii Byzantini*, 2: *Kappadokien (Charsianon, Sebasteia und Lykandos)*, Βιέννη 1981, σσ. 128-132 και Εύρετήριο.

ρες και τούς δρόμους επικοινωνίας⁵ της περιοχής κατά τη βυζαντινή εποχή.

Ἡ C. J.-L. διδάσκει Ἱστορία βυζαντινῆς τέχνης στὸ Πανεπιστήμιο Paris I (Panthéon-Sorbonne) καὶ εἶναι εἰδικευμένη στὴν Καππαδοκία, ὅπου πραγματοποιεῖ ἐρευνητικὲς ἀποστολὲς ἐδῶ καὶ εἴκοσι πέντε περίπου χρόνια. Ἐχει στὸ ἐνεργητικὸ της –ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ προαναφερθέντος βιβλίου πάνω στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ἱεροῦ τῶν καππαδοικῶν ἐκκλησιῶν (βλ. ὑποσημείωση 2)– πλῆθος συμμετοχῶν σὲ συνέδρια, ὅπως καὶ πλῆθος δημοσιεύσεων σχετικῶν μὲ τὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ κυρίως στὴν Καππαδοκία, ὑπὸ μορφή συνθετικῶν παρουσιάσεων μιᾶς συγκεκριμένης ἐποχῆς ἢ ἐνὸς εἰκονογραφικοῦ θέματος, ἢ ἀκόμα ὑπὸ μορφή μονογραφιῶν γιὰ τὰ μνημεῖα ποὺ ἀνακαλύπτονται κάθε χρόνο. Τὸ βιβλίον ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ μπορεῖ νὰ καλύψει τὸ ἐνδιαφέρον ἐνὸς εὐρύτερου κοινοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ πιὸ εἰδικοῦ ἀναγνώστη ἢ ἐρευνητῆ, ποὺ βρίσκει συγκεντρωμένο τὸ σύνολο τῶν πληροφοριῶν γύρω ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ Καππαδοκία ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα, συμπληρωμένων ἀπὸ τὶς πιὸ πρόσφατες ἀνακαλύψεις καὶ μελέτες τῶν τελευταίων ἐτῶν, ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι ἀκόμα σὲ ἐξέλιξη ἢ ὑπὸ δημοσίευση. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἔκδοση μικροῦ σχήματος, εὐχρηστη, ἐμπλουτισμένη μὲ ἐπεξηγηματικὰ σχεδιαγράμματα καὶ ἀρκετὲς εἰκόνες (θὰ ἐπιθυμοῦσαμε ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐγχρωμῶν φωτογραφιῶν νὰ ἦταν μεγαλύτερος καί, σὲ κάποιες περιπτώσεις, ἢ ποιότητα τῆς ἐκτύπωσής τους ὑψηλότερη). Ὁ μικρὸς ὄγκος τοῦ βιβλίου εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογος τοῦ ἐξαιρετικὰ καλογραμμένου κειμένου, ποὺ παρουσιάζεται συνοπτικὸ καὶ συνθετικὸ, ἀλλὰ ταυτόχρονα καθαρὰ ἐπιστημονικόν.

Τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου ὁργανώνεται σὲ ἐννέα συνολικὰ κεφάλαια ποὺ καλύπτουν χρονολογικὰ τὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τῆς Καππαδοκίας, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ καταλήγοντας στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας. Στὸ τέλος παρατίθενται ἓνα Εὐρετήριο ὥρων –χρήσιμο κυρίως γιὰ τοὺς μὴ ἐλληνοφώνους ἀναγνώστες– καὶ μιὰ ἀρκετὰ ἐκτενὲς βιβλιογραφία, ἐνημερωμένη μέχρι καὶ τὸ 1996, ἢ ὁποῖα ἀκολουθεῖ τὴ θεματικὴ ὁργάνωση τῶν κεφαλαίων.

5. F. Hild, *Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien*, Βιέννη 1977.

Στὸ πρῶτο κατὰ σειρά κεφάλαιο, ποὺ ἐπέχει θέση εἰσαγωγῆς στὸ θέμα τῆς χριστιανικῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς τῆς Καππαδοκίας, ἡ C. J.-L. ἀσχολεῖται μὲ τὸν γεωμορφολογικὸ σχηματισμὸ αὐτοῦ τοῦ μοναδικοῦ στὸν κόσμον τοπίου, παρουσιάζοντας ταυτόχρονα μιὰ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ γιὰ τὴν περιοχὴ. Ἡ Καππαδοκία φιλοξένησε διαδοχικὰ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα πλῆθος πολιτισμῶν, ὀφείλει ὅμως τὴ φήμη της κυρίως στὶς περισσότερες ἀπὸ ἑξακόσιες βυζαντινὲς ἐκκλησίες καὶ στὰ μοναστήρια, ποὺ ἐκτείνονται χρονικὰ ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ μέχρι καὶ τὸν 13ο αἰώνα. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς χώρους θρησκευτικῆς λατρείας –στὴν πλειοψηφία τους λαξευμένοι στὸν βράχο καὶ ἐνίοτε ἀβέβαιης χρονολόγησης– ἡ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου στὴν περιοχὴ εἶναι ἐμφανὲς μέσα ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἐγκαταστάσεις κατοικίας, ἀποθήκευσης, ὕδρευσης καὶ ἀγροτικῆς ἐκμετάλλευσης, καταρρίπτοντας ἔτσι τὴ λανθασμένη εἰκόνα μιᾶς ἀκατοίκητης καὶ ἀπομονωμένης ἐπαρχίας, ὅπως συχνὰ παρουσιάζεται.

Ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ καὶ τὰ μνημεῖα κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἀποτελοῦν τὸ θέμα τοῦ δεύτερου κεφαλαίου. Οἱ γραπτὲς πηγὲς κάνουν λόγο γιὰ ἐκχριστιανισμὸ τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸν 4ο ἤδη αἰώνα, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ Καισάρεια γνωρίζει σημαντικὴ πνευματικὴ ἀνθιση χάρι στοὺς Καππαδόκες ἱεράρχες Βασίλειο Καισαρείας, Γρηγόριο Νύσσης καὶ Γρηγόριο Ναζιανζηνό. Τὰ σωζόμενα μνημεῖα τοῦ 5ου-6ου αἰώνα, ὅπως τὸ ἐντυπωσιακὸ μοναστηριακὸ σύμπλεγμα τοῦ Özkönak καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ –προσκύνημα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ– στὸ Çavuşin, μαρτυροῦν μιὰ τοπικὴ καλλιτεχνικὴ παράδοση καθὼς καὶ τὶς σχέσεις τῆς περιοχῆς μὲ τὴ Συρία καὶ τὴν Παλαιστίνη⁶. Στὴ συνέχεια ἐξετάζονται οἱ ἐκκλησίες τῆς κοιλάδας τοῦ Zelve, στὶς ὁποῖες συνδυάζεται διακόσμηση ἀνεικονικῶν τάσεων μὲ ἀνεπτυγμένη λατεία τοῦ σταυροῦ, ἐνῶ στὴ διακόσμηση μιᾶς ἄλλης ομάδας ἐκκλησιῶν, ὅπως εἶναι ὁ Ἅγιος Στέφανος τῆς Μονῆς τοῦ

6. Ἀς μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ σημειώσουμε δύο λάθη, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς, σὲ λεξάντες φωτογραφιῶν: στὴ σ. 23 δὲν πρόκειται γιὰ τὸν βόρειο ἀλλὰ γιὰ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ, ἐνῶ στὴ σ. 25 εἰκονίζεται ἡ βορειοδυτικὴ καὶ ὄχι ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ κλίτους τῆς ἐκκλησίας No 2 τοῦ Zelve.

Ἀρχαγγέλου κοντὰ στὸ Cemil, τὸ παρεκκλήσι τῶν Ἀγίων Ἰωακείμ καὶ Ἄννας καὶ ἐκεῖνο τοῦ στυλίτη Νικήτα στὸ Kizil Çukur, συνυπάρχει ἡ λατρεία τοῦ σταυροῦ μὲ αὐτὴ τῶν εἰκόνων (μορφές ἁγίων καὶ δογματικές ἢ ἀφιερωματικές παραστάσεις).

Τὸ τρίτο κεφάλαιο ἀναφέρεται στὶς οἰκονομικές, κοινωνικές καὶ δημογραφικές μεταβολές στὴν Καππαδοκία ἀπὸ τὸν 7ο μέχρι τὸν 9ο αἰώνα, λόγω τῶν καταστροφικῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν. Ἡ ὑπαρξὴ ὑπόγειων καταφυγίων καὶ φρουρίων, ὅπου κατέφευγε ὁ ντόπιος πληθυσμὸς σὲ περίπτωσι κινδύνου, ἀντικατοπτρίζει τὸ κλίμα ἀνασφάλειας ποὺ ἐπικρατοῦσε, στὸ ὁποῖο ὀφείλεται ἄλλωστε καὶ ἡ αἰσθητὴ μείωσις τῆς θρησκευτικῆς δραστηριότητος στὴν περιοχὴ. Στὴ συνέχεια ἐξετάζεται τὸ πρόβλημα τῆς διακόσμησης τῶν ἐκκλησιῶν κατὰ τὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας, ὅπου παρατηρεῖται συνύπαρξις τῶν δύο ἀντικρουόμενων τάσεων: μικρὸς ἀριθμὸς ἐκκλησιῶν (τῶν ὁποίων ἡ χρονολόγησις παραμένει ἀβέβαιη) κοσμεῖται μὲ ἀνεικονικὸ διάκοσμο, ἐνῶ κάποιες ζωγραφικὰ σύνολα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 9ου αἰώνα (ὅπως αὐτὰ τῶν ἐκκλησιῶν Aḡas alti kilise καὶ Aḡikel aḡa kilisesi στὴν περιοχὴ τοῦ Hasan Dağı) παρουσιάζουν παραστατικὸ χαρακτήρα, ἀγνοώντας τὶς ἀνεικονικές τάσεις τῆς ἐποχῆς τους.

Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, τὸ τέταρτο κατὰ σειρά, ἐξετάζεται ἡ σημαντικὴ γιὰ τὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορίαν περίοδος τῆς Μακεδονικῆς Ἀναγέννησης (867-1056), ποὺ ἀντιπροσωπεύει μιὰ θρησκευτικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀνθησις γιὰ τὴν Καππαδοκίαν ἐπίσης. Οἱ «ἀρχαϊκές» (σύμφωνα μὲ τὸν ὄρο τοῦ G. de Jerphanion) ἐκκλησίες τοῦ 1ου μισοῦ τοῦ 10ου αἰώνα ἀποτελοῦν μιὰ ιδιαίτερη ὁμάδα, καθὼς παρουσιάζουν ἔντονες ὁμοιότητες μεταξὺ τους, τόσο στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ὅσο καὶ στὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο, ἐκφράζοντας τὶς κυρίαρχες εἰκονοφιλικές τάσεις τῆς ἐποχῆς μέσω τῶν ἐκτενῶν ἀφηγηματικῶν κύκλων τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, τῆς παράστασις τοῦ ἔνθρονου Σωτῆρα στὴν ἀψίδα καὶ ἐνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ μορφῶν ἁγίων. Ἐξετάζονται ἔτσι ἀναλυτικότερα τὰ χαρακτηριστικὰ ζωγραφικὰ προγράμματα τῆς πρώτης φάσις τοῦ Tokalı kilise στὸ Göreme (Κόραμα), τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στὴ Συνασό, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στὸ Güllü dere καὶ τοῦ Haçlı kilise στὴν κοιλάδα τοῦ Kizil Çukur. Ἡ C. J.-L. θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτησι τὸν συμβατικὸν —κα-

θιερωμένο από τις αρχές του αιώνα— ὄρο «ἀρχαϊκή» καππαδοκική ζωγραφική, τονίζοντας τὴν ιδιαίτερη σημασία αὐτοῦ τοῦ ὕλικου πού, ἄρρη στο γεγονός ὅτι σώζεται μέχρι σήμερα, προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴ βυζαντινὴ τέχνη τοῦ 9ου καὶ τοῦ 10ου αἰώνα, ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχει χαθεῖ ἡ πλειοψηφία τῶν βυζαντινῶν μνημείων ἢ τῆς ζωγραφικῆς πού τὰ διακοσμοῦσε.

Τὸ πέμπτο κεφάλαιο ἀφιερώνεται στὴν ἐπιφανὴ καππαδοκικὴ οἰκογένεια τῶν Φωκάδων, μὲ τὴν ὁποία σχετίζονται ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ ἀγιογράφηση δύο ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἐκκλησίες τῶν μέσων τοῦ 10ου αἰώνα στὴν περιοχὴ. Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τῆς ἐκκλησίας τοῦ Νικηφόρου Φωκά (Μεγάλος Περιστερώνας στὸ Çavuşin) ὁλοκληρώθηκε πιθανὸν τὸ 964 ἢ 965, πρὸς τιμὴν τῶν ἐπιτυχημένων πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Λέοντα κατὰ τῶν Ἀράβων. Ἐπίσης τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἐνδεχομένως μὲ πρωτοβουλία τῶν Φωκάδων, τὸ Tokalı kilise στὸ Göreme ἐπεκτάθηκε, ἀποκτώντας μοναδικὲς γιὰ τὴν περιοχὴ διαστάσεις, ἐνῶ καλύφθηκε μὲ πλούσιο καὶ ἐξαιρετικῆς ποιότητος ζωγραφικὸ διάκοσμο, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ χρῆση ἀληθινοῦ χρυσοῦ, ἀργύρου καὶ λάπης λάζουλι.

Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο ἀφιερώνεται στὴ συνύπαρξιν διαφορετικῶν μορφῶν μοναχισμοῦ στὴν Καππαδοκία, πού ἀντιστοιχοῦν σὲ περισσότερο ἢ λιγότερο ὀργανωμένες μοναστικὲς κοινότητες. Ὡς παράδειγμα κοινοβιακοῦ μοναχισμοῦ παρουσιάζεται ἡ ἐλάχιστη μελετημένη μέχρι σήμερα Μονὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου κοντὰ στὸ Cemil, ἐνῶ μαρτυρία γιὰ τὸν ἀσκητικὸ τρόπο ζωῆς ἀποτελεῖ ἡ ἐπιγραφή τοῦ «στυλῆτη» Νικήτα στὸ Kızıl Çukur, καθὼς καὶ τὸ λαξευτὸ κελὶ στὸν πέτρινο κῶνο τοῦ Ἀγίου Συμεῶν στὸ Zelve. Κατὰ τὸν 10ο καὶ κυρίως τὸν 11ο αἰώνα παρατηρεῖται μιὰ ἀνάπτυξη τοῦ μοναχισμοῦ στὴν περιοχὴ, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες Ἀγία Βαρβάρα (1006 ἢ 1021) καὶ Karabaş kilise (1060-1061) στὸ Soğanlı, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ μοναστηριακὰ συγκροτήματα τοῦ Hallaç Manastır κοντὰ στὸ Ortahisar καὶ τοῦ Eski Gümüş κοντὰ στὴ Νίγηδ. Ἡ σπουδαιότητα τῶν καππαδοκικῶν μοναστικῶν ἐγκαταστάσεων ἔγκειται στὸ ὅτι προσφέρουν μιὰ ἀντιπροσωπευτικὴ καὶ πολύτιμη μαρτυρία γιὰ τὸν μοναχισμὸ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους,

χάρη στη διατήρησή τους μέχρι σήμερα, λαξευμένα καθώς είναι στον βράχο, τη στιγμή που τα αντίστοιχα σε άλλες βυζαντινές επαρχίες έχουν καταστραφεί.

Ἡ πυκνότερη συγκέντρωση μοναστηριακῶν ἐγκαταστάσεων στὴν Καππαδοκία παρατηρεῖται στὸ Göreme, κέντρο ποὺ ἀναπτύχθηκε κατὰ τὸν 10ο καὶ κυρίως τὸν 11ο αἰῶνα καὶ στὴ μελέτῃ τοῦ ὁποῖου ἀφιερώνεται τὸ ἑβδομο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου. Δύο συμπλέγματα ξεχωρίζουν γιὰ τὴν ὑψηλὴ ποιότητά τους: τοῦ Karanlık kilise (Σκοτεινὴ ἐκκλησιὰ) καὶ τοῦ Çarıklı kilise (ἐκκλησιὰ τῶν Σανδάλων). Ἀνήκουν στὴν ὁμάδα τῶν τριῶν ἐκκλησιῶν «μὲ κολόνες» τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰῶνα, τῶν ὁποίων ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος ἀκολουθοῦν σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὰ κωνσταντινουπολίτικα καλλιτεχνικὰ πρότυπα τῆς ἐποχῆς. Ἰδιαίτερη μνεῖα γίνεται γιὰ τοὺς χορηγοὺς τοῦ Çarıklı kilise, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ C. J.-L. προτείνει μιὰ νέα ὑπόθεση, ἀναγνωρίζοντας τρία μέλη τῆς βυζαντινῆς οἰκογένειας τῶν Μελισσηνῶν καὶ σχετίζοντάς τους μὲ τὴν ἀπόκτηση ἐμήματος τοῦ Τιμίου Ξύλου ποὺ φυλασσόταν ἴσως στὴ μονή, ἡ λατρευτικὴ προσκύνηση τοῦ ὁποῖου ἐκφράζεται πολυποίκιλα ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα. Παρουσιάζεται ἐπίσης ἡ ὁμάδα τοῦ Yılanlı kilise (μέσα 11ου μὲ 12ο αἰῶνα), μὲ ἐκκλησίες ταπεινότερης διακόσμησης, οἱ ὁποῖες παρέχουν πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἔνδεια τῶν πρώτων δεκαετιῶν ποὺ ἀκούθησαν τὴν κατάκτηση τῆς Καππαδοκίας ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Ἡ θρησκευτικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνα καὶ ἐξῆς, κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο πλέον τῶν Σελτζούκων Τούρκων, ἐξετάζεται στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου. Ἡ ἡττα στὸ Ματζικέρτ (1071) καὶ ἡ ὀριστικὴ πτώση τῆς Καισάρειας (1082) συνοδεύτηκαν ἀπὸ καταστροφές, ἐγκατάλειψις ὀρισμένων μοναστηριῶν καὶ σχετικὴ δημογραφικὴ ἐρήμωση τῆς Καππαδοκίας. Ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα ἡρεμία καὶ ἀσφάλεια φαίνεται νὰ ἐπικρατοῦν καὶ πάλι στὴν περιοχὴ, μὲ ἀποτέλεσμα μιὰ ὀρισμένη οἰκονομικοκαλλιτεχνικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὴν κατασκευὴ καινούργιων χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν,

7. Σχετικὰ μὲ τὸ ἴδιο θέμα βλ. ἐπίσης N. Thierry, «La détérioration des sites et monuments de Cappadoce», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, τόμ. 7 (1988-1989), σσ. 335-354.

ὅπως αὐτὲς τοῦ Tatların, τοῦ Yüksekli, τὸ Karşı kilise (1212) στὸ Gülşehir, οἱ Σαράντα Μάρτυρες τῆς Σεβάστειας (1216-1217) στὸ Şahinefendi, ὁ Ἅγιος Γεώργιος (Kırk dam altı kilisesi) καὶ τὸ Bezirana kilisesi στὸ Περίστρεμμα, στὴν περιοχὴ τοῦ Hasan Dağı. Παρὰ τὴν ὑπαρξὴ σημαντικοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πληθυσμοῦ στὴν περιοχὴ κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ διακόσμηση λαξευτῶν ἐκκλησιῶν φαίνεται νὰ παύουν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα καὶ ἔπειτα. Μιὰ ὑστατὴ οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἀνθησις τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου παρατηρεῖται ξανά κατὰ τὸν 19ο καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα, γιὰ νὰ διακοπεῖ ἀπὸ τομα καὶ ὀριστικὰ στὴ δεκαετία τοῦ 1920, ἔχοντας ἀφήσει πλούσια δείγματα ὅχι μόνο θρησκευτικῆς ἀλλὰ καὶ κοσμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ διακόσμησης.

Ἐνα τελευταῖο κεφάλαιο εἶναι ἀφιερωμένο στοὺς κινδύνους ποὺ διατρέχουν τὰ μνημεῖα τῆς Καππαδοκίας καὶ στὴν ἀνάγκη προστασίας τους, λόγῳ τῆς ἐξαιρετικῆς σημασίας τους γιὰ τὴ μελέτη τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κοιλάδα τοῦ Göreme ἔχει συμπεριληφθεῖ ἀπὸ τὴν Unesco μεταξὺ τῶν μνημείων τῆς παγκόσμιας πολιτιστικῆς κληρονομιάς, οἱ βυζαντινὲς ἐκκλησίαι τῆς Καππαδοκίας ἀπειλοῦνται σοβαρά, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ C. J.-L., ὅχι μόνο ἀπὸ τὴ φυσικὴ φθορά, ἡ ὁποία ὀφείλεται στὶς ἰδιαιτέρους κλιματολογικὰς καὶ γεωμορφολογικὰς συνθῆκες, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴν –συχνὰ συνειδητὴ– καταστροφικὴ ἀνθρώπινη ἐπέμβαση⁷. Παρατηροῦνται ἔτσι ἐπανειλημμένες κλοπὲς τῶν τοιχογραφιῶν καὶ βανδαλισμοί, ποὺ πολλαπλασιάζονται ἀπὸ τὴ μιὰ χρονιά στὴν ἄλλη, καὶ ἀλλοίωση τῆς ἰδιαίτερης φυσιογνωμίας τοῦ καππαδοκικοῦ τοπίου καὶ τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν κατοίκων, ποὺ θυσιάζονται στὸν βωμὸ τοῦ ἀνεξέλεγκτου αὐξανόμενου τουρισμοῦ τῶν τελευταίων χρόνων, ἐνῶ ὅσα ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ σπίτια τοῦ προηγούμενου αἰώνα δὲν ἔχουν ἀγοραστῆ καὶ ἀναστηλωθεῖ –κυρίως ἀπὸ ξένους– ἀφήνονται νὰ ἐρειπωθοῦν... Στὸν ἥδη μεγάλο –ἀν καὶ ὅχι ἐξαντλητικό– κατάλογο καταστροφῶν ἢ ἀνεπαρκῶν μέτρων προστασίας ποὺ ἀναφέρει ὁ συγγραφέας, παραθέτοντας ταυτόχρονα καὶ κάποιες εὐγλωττες φωτογραφίες, θὰ θέλαμε νὰ συμπληρώσουμε –δυσάρεστη συμβολή– τὰ προσφάτως ὁργανωμένα καὶ εὐρείας ἐκτασης μέτρα συντήρησης τῶν μνημείων ποὺ ξεκίνησαν τὸ καλοκαίρι τοῦ

1997, τῶν ὁποίων τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσουμε κατὰ τὴ διάρκεια προηγούμενης επίσκεψής μας στὴν περιοχή, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1998. Ἔτσι, ἀρχιτεκτονικὰ ἢ γλυπτικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τσιμέντο προστίθενται αὐθαίρετα στὴ θέση ἐκείνων ποὺ ἔχουν καταστραφεῖ, σύμφωνα μὲ τὸ προσωπικὸ γοῦστο τοῦ συντηρητῆ ἢ τοῦ ἀπλοῦ ἐργολάβου ποὺ ἔχει ἀναλάβει τὴν ἀναστήλωση, ἐνῶ ἀπουσιάζει κάποια ἱκανοποιητικὴ ἀρχαιολογικὴ ἢ ἄλλῃ ἐπιστημονικὴ μέριμνα (Μονὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου στὸ Cemil, σύμπλεγμα τοῦ Özkönak κοντὰ στὸ Avanos, ἐκκλησίαι τῶν Σαράντα Μαρτύρων τῆς Σεβάστειας στὸ Şahinefendi, παρεκκλήσι τῶν Ἀγίων Ἰωακείμ καὶ Ἄννας στὸ Kızıl Çukur). Στὴν κοιλάδα τοῦ Göreme, πέτρινοι κῶνοι ἔχουν χτιστεῖ ἑξωτερικὰ γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ διάβρωσή τους (El Nazar, Elmalı καὶ Karanlık kilise), προσόψεις μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση τοῦ 11ου αἰῶνα εἶναι πλέον καλυμμένες μὲ τσιμέντο (Ἀγία Βαρβάρα), ἐνῶ τεράστιες σκάλες ἀνοίγονται δίπλα ἀκριβῶς στὰ μνημεῖα, γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ πρόσβαση στὰ πλήθη τῶν τουριστῶν ποὺ κατακλύζουν τὸν χῶρο (Elmalı kilise). Οἱ ἐπεμβάσεις αὐτὲς εἶναι ἐμφανῶς μὴ ἀναστρέψιμες καὶ προβληματίζουν, ἐνῶ ἡ προχειρότητα καὶ ἡ κακὴ ποιότητα τῶν ἐργασιῶν γίνονται ἐμφανεῖς ἐλάχιστους μῶλις μῆνες μετὰ τὴν ἀποπεράτωσή τους. Ἡ πρώτη βροχὴ στάθηκε ἀρκετὴ γιὰ νὰ ξεκολλήσουν ἤδη ἀρκετὰ τμήματα τῆς τσιμεντένιας ἐπίστρωσης, ποὺ προσπαθεῖ ἀνεπιτυχῶς νὰ μιμηθεῖ τὸ χρῶμα καὶ τὴν ὕφὴ τοῦ βράχου, ἀποκαλύπτοντας κατὰ τόπους τὶς χτισμένες πέτρες καὶ τὰ μεταλλικὰ πλέγματα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν κατὰ κόρον γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν λαξευτῶν μνημείων. Παρ' ὅλα αὐτά, θὰ ἦταν ἄδικο νὰ μὴν ἐπισημάνουμε κάποιες ἐπιτυχημένες καὶ καλῆς ποιότητος ἐργασίες συντήρησης, ποὺ ἐπέτρεψαν τὴν καλύπτει ἀξιολόγησις ὀρισμένων ζωγραφικῶν προγραμμάτων (El Nazar στὸ Göreme, Karşı kilise κοντὰ στὸ Gülşehir), ἢ χάρις στὶς ὁποῖες ἤρθαν στὸ φῶς κάποιες ἄγνωστες μέχρι τότε ἱστορημένες ἐκκλησίες (ὅπως αὐτὲς στὴν περιοχή τοῦ Tatlarin).

Τὸ ἀρχαιολογικὸ ὕλικό τῆς Καππαδοκίας εἶναι πολὺτιμο γιὰ τὶς βυζαντινὲς σπουδές, λόγω τῶν ἰδιαιτεροτήτων ποὺ παρουσιάζει καὶ τῆς τύχης του νὰ διατηρεῖται μέχρι σήμερα. Τὸ βιβλίο τῆς C. J.-L., μὲ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐγκυρότητα τῶν πληροφοριῶν ποὺ παρέ-

χει, αποτελεί μιὰ σημαντική συμβολή στὴ συστηματικὴ καταγραφὴ καὶ μελέτῃ τοῦ ὕλικου αὐτοῦ καί, ἔμμεσα, ἕναν τρόπο διάσωσής του, σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀπειλεῖται περισσότερο ἀπὸ ποτέ.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΤΣΑΚΑΛΟΣ

Σπύρου Βρυώνη, *Ἡ παρακμὴ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἡ διαδικασία τοῦ ἐξισλαμισμοῦ (11ος-15ος αἰώνας)*, μετάφραση Κάτιας Γαλαταριώτου, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1996, σσ. 664.

Εἴκοσι πέντε χρόνια μετὰ τὴν ἀρχικὴ δημοσίευση τοῦ βιβλίου τοῦ καθηγητῆ Σπύρου Βρυώνη στὴν Ἀμερικὴ (*The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, 1971), τὸ Μορφωτικὸ Ἰδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς προβαίνει στὴν κυκλοφορία τοῦ ἔργου σὲ ἑλληνικὴ γλώσσα, μεταφρασμένο μὲ ἐπιτυχία ἀπὸ τὴ γνωστὴ βυζαντινολόγο Κάτια Γαλαταριώτου. Τὸ ἐγχεῖρημα νὰ μεταφραστεῖ ἕνα τόσο μεγάλου σὲ σημασία καὶ ἔκταση βιβλίον, 664 σελίδων, ποὺ περιλαμβάνει ἐκτὸς τῶν τοπωνυμίων πολλοὺς τεχνικοὺς ὄρους, εἰδικούς στὴν ἀνθρωπολογία, καθὼς καὶ στοὺς κλάδους τῶν ἰσλαμικῶν καὶ τουρκικῶν σπουδῶν, δὲν ἦταν καθόλου εὐχερές. Ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοση ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ πρωτότυπο (ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ὑποσημειώσεις ποὺ παρατίθενται στὸ τέλος τοῦ κειμένου) καὶ ὅπως ἐξηγεῖ ὁ συγγραφέας στὸν Πρόλογο, θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ προσθεθεῖ ὁ τεράστιος ὄγκος τῶν δημοσιευμάτων ποὺ ἀκολούθησαν. Ἐντούτοις παραθέτει ἕναν ἐνδεικτικὸ συνοπτικὸ βιβλιογραφικὸ κατάλογο ἔργων ποὺ δημοσιεύθηκαν μετὰ τὸ 1971.

Ἡ ἔρευνα καὶ ἡ σύνταξη τοῦ βιβλίου πραγματοποιοῦνται ἀνάμεσα στὸ 1959 καὶ τὸ 1967. Τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Βρυώνης ξεκινοῦσε τὴ μεγάλη σύνθεση, οἱ βυζαντινὲς σπουδὲς δὲν εἶχαν ἀκόμη ιδιαίτερα ἀναπτυχθεῖ. Τέσσερα μόλις χρόνια πρὶν, τὸ 1955, ὁ Paul Lemerle ἔγραφε στὸ